

Dat deed je gewoon

meulenhoff.nl

FRED HISSCHEMÖLLER
met
REBEKKA W.R. BREMMER

Dat deed je gewoon

*Een eeuw Nederland
door de ogen van een 99-jarige*

MEULENHOF

Deze uitgave kwam mede tot stand door bemiddeling van Sebes & Bisseling
Literair Agentschap Amsterdam

ISBN 978-90-290-9480-1

ISBN 978-94-023-1791-6 (e-book)

NUR 680

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeeld: privéarchief Fred Hisschemöller
Auteursfoto: © Chris van Houts
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2022 Fred Hisschemöller, Rebekka W.R. Bremmer en Meulenhoff
Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Het leven wordt bepaald door toevalligheden,
keuzes en de consequenties daarvan.*

– FRED HISSCHEMÖLLER –

Voorwoord

In februari 2021 kreeg ik van Willem Bisseling van literair agentschap Sebes & Bisseling de vraag of de naam Hisschemöller mij iets zei ('Zeg, ken jij ene Fred Hisschemöller? Daar ben ik mee in contact.'). Ik antwoordde dat het wel moest gaan om familie van mijn vroegere docent Hisschemöller, die eind jaren zeventig op het Cals College in Nieuwegein geschiedenisles had gegeven. Een leraar aan wie ik vaak teruggedacht en die ik onlangs nog, in het lemma bij mijn essay in *De Nieuwe Koloniale Leeslijst*, geroemd had om zijn bijzondere en bepaalde invloed door de eigenzinnige manier waarop hij ons, middelbare scholieren, buiten het curriculum om had onderwezen. 'Nou, hou maar op, hij is het zelf,' was de droge reactie. 'Hij is 99 jaar, woont in Bilthoven, is fit als een hoentje en schrijft een boek over "zijn" eeuw.'

Zo brak de dam van het verleden door naar het heden. Wat een toeval. Ik riep uit dat ik hem dolgraag wilde ontmoeten. Wat een gelegenheid om mijn leraar van toen nog eens te spreken!

Lang verhaal kort: zo toog ik in het coronajaar 2021 mondbekapt naar Bilthoven, waar 'meneer Fred' vanaf het balkon van zijn mooie, in het groen gelegen flat naar me zwaaide. Ik herkende hem meteen. Bij binnenkomst bleek dat hij in die ruim veertig jaar aanzienlijk minder veranderd was dan ik en eigenlijk nauwelijks ouder leek te zijn geworden. 'Kom erin, ga zitten...' Ik nestelde me in een diepe stoel. Terwijl hij koffie

voor ons maakte, begon ik over het aan hem gewijde stukje bij het essay, mijn herinneringen aan zijn levendige lessen, en de met zijn agent besproken mogelijkheid van een door mij geschreven voorwoord voor zijn boek. Hij onderbrak me en zei met lichte ironie: ‘Ik ga dat boek natuurlijk zélf maken, maar wat ga jij dan doen? Me aan de lezers, aan het publiek voorstellen? Om ze duidelijk te maken wat dat moet met deze hele oude man, die zij helemaal niet kennen?’ Ik knikte, waarna Fred (‘zeg maar je’) tegenover me ging zitten, me aankeek met ogen die niets aan oplettendheid en helderheid hadden ingeboet en begon te praten, op de manier die ik van hem onthouden had. In lange kronkelende volzinnen, gogoliaans bewegend over zijpaden, door steegjes en over kronkelweggetjes, om daarna toch weer wonderbaarlijk uit te komen op de hoofdweg. Wat hij te berde bracht in die uren dat we met elkaar in gesprek waren is voor het overgrote deel ook in dit boek terechtgekomen, maar die momenten, die uren dat ik daar als oud-leerlinge in zijn woning aanwezig was, hoe zijn die nog te vangen? In dat jaar dat we zo weinig konden reizen, reisde ik door de tijd en luisterde naar de levende geschiedenis die mijn docent was en ís. Hij vertelde hoe het was gekomen, hoe het zich ontwikkeld had, zijn oog voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen, zijn emancipatoire en radicaaldemocratische houding, zijn niet-hiërarchische wijze van benaderen.

‘Ik wilde met jullie in gesprek, van gedachten wisselen, ik geloofde niet in opgelegd gezag.’ De jaren vielen weg en het was of die school, in een lelijk gebouw op een industrieterrein in Nieuwegein, opnieuw verrees. De deur van het lokaal zwaaide open, ik nam mijn plek weer in, daar zat hij zelf op de hoek van zijn tafel, met wiebelende benen, gebarend, en drukte ons op het hart: ‘Wél ook lezen wat er in het lesboek staat, alleen dan kan ik doorgaan met mijn verhalen, deze lessen.’ Lessen over niet alleen de overlevering van de machtigen, maar ook over de ervaringen en belevenissen van de voortijdig

weggedrukten, de genegeerden, verwaarloosden, uitgewisten, de nog ongehoorden, de machtelozen. In rijk, zelf ontwikkeld lesmateriaal (vaak orale bronnen) sprak hij over het leven en de bijtende machtsverhoudingen en het soort langdurig scheve relaties dat daardoor was ontstaan. Zodat we een begin van inzicht kregen: hoe gebeurtenissen en handelingen van tientallen decennia geleden konden doorwoekeren in het heden.

Hij had drie jaar in Suriname gewoond en schuwde geen enkel aspect van het verleden. In de schoolboeken was daar in die jaren weinig tot niets over te lezen. En ja, een en ander ging met de nodige waarschuwingen gepaard. Of we het feit dat we hier illegaal en anarchistisch onderwijs genoten alsjeblieft voor de (onbuigzame) rector verborgen wilden houden. En voor de tentamens de officiële lesstof en visie op de historie wilden aanhouden. ‘Onze’ meneer Fred Hisschemöller kreeg ruim dertig bokkige puberende leerlingen zover dat ze dubbel zoveel leerden, twee keer zo hard liepen. En daarnaast bestond hij het om diezelfde jongeren ook nog eens yogales te geven. Als extraatje. In het gymlokaal. We kwamen allemaal. We wisten ons gezien, gehoord, begrepen, opgetild en meegenomen. We vóelden ons niet alleen volwassen, onder zijn begeleiding wérden we het ook.

Die jaren zeventig, de jaren van mijn middelbareschooltijd, waren die van de droom van een onophoudelijke vooruitgang. Het was ook een tijd waarin nog veel voor het oog van de wereld verborgen bleef. En daar, op die school, in dat noodgebouw van glas, metaal en trespas, maakte deze docent, buiteland en eindeloos energiek, daar ruimte voor, maakte hij ruimte in ons, zijn aandachtige luisteraars, voor wat verhuld werd. Konden we toen bevroeden wat zou gaan schuiven of hoelang dat soms nog zou duren? Metoo, nieuwe emancipatiegolven, Black Lives Matter, een echt oog voor het koloniale verleden, de kwestie Zwarte Piet, klimaat en milieu, het failliet van het neoliberalisme, de verwoestende gevolgen van het

extreem individualistische denken? Wat een wonder, een buitenkans en een weelde dat wij toen al in contact kwamen en werden onderwezen door een volwassen, ontwikkeld, gerijpt mens die ons op het hart drukte om te voelen én te denken, en ons vroeg om onze ogen en oren open te houden. Omdat de geschiedenis, de wérkelijke geschiedenis, geleefd wordt door echte mensen, en veel van die echte geschiedenis zich afspeelt buiten het licht en het oog van de machten in de wereld. Zich buiten de boeken bevindt, in de schaduw, in het nog ongeschrevene... in wat nog opgediept en met zorg en aandacht doorgegeven moet worden...

Manon Uphoff

Vanbinnen en vanbuiten

Lieve lezers,

Dit is een mooi allitererend begin, vind ik zelf, van een boek dat wij, Rebekka W.R. Bremmer en ik, Fred Hisschemöller, samen aan het schrijven zijn en dat u nu, in voltooid vorm, voor u ziet. Ik vind dit ook een leuk begin, omdat hier, in één zin, twee duidelijk te onderscheiden tijdsbegrippen door elkaar heen lopen, of, beter, samenvallen. Het onze en het uwe. Dat door elkaar heen lopen van verschillende tijden zult u in dit boek vaker tegenkomen, want dit boek zal gaan over mijn lange leven (weer een alliteratie). Als je door je geheugen dwaalt en door het verleden zwerft, verzet je voortdurend het ‘nu’-punt en laat je dat weer samenvallen met het heden. Dat is het fantastische vermogen van een nog werkend langetermijngeheugen.

Dat allitererende begin brengt mij terug naar een heel vroege herinnering, toen ik nog bezig was mij de Nederlandse taal eigen te maken. Daar zet ik nu dus mijn ‘nu’-punt neer. Ik schat dat ik rond de twee jaar oud moet zijn geweest, ik had nog moeite met het uitspreken van de letter L. Daar ben ik de enige niet in, die klank met het puntje van de tong tegen de voorkant van het gehemelte en tegelijkertijd het laten klinken van de stembanden, is blijkbaar lastig. Gelukkig bestond er een tongbreker voor: Leentje leerde Lotje lopen langs de lange Lindelaan. Ik herinner me dat ik dat zinnetje aan het

oefenen was, Weentje weerde Wotje wopen, en dat iemand, dat moet moeder zijn geweest, mij verbeterde. Het schijnt dat eerste herinneringen doorgaans gaan over frustrerende dingen, dat zal hier ook wel zo zijn.

Laat ik mijn 'nu'-punt weer verzetten en u uitnodigen mijn flat binnen te lopen op een fictieve zondagochtend. U bent welkom, we ontmoeten elkaar hier. U verbeeldt u mijn flat en ik verbeeld mij u, dat moet lukken. Ik bied koffie aan (of wilt u liever thee?) en voor mezelf maak ik een reële kop koffie, met wat erbij, want het is zondag. Dat is voor mij toch een bijzondere dag, elke week weer. Niet vanwege die 'dag des Heren', daar heb ik niets mee. Net als mijn vrouw Jannie, maar zij had wel een neiging tot circulair denken en dus maakte ze van iedere zondag een dag die er een beetje uitsprong. Met iets bij de koffie, met soep vooraf bij het avondeten. Met dat extraatje op zondag gedenk ik ook haar.

Heb ik mijn koffie gedronken en iets lekkers gegeten, dan is het tijd om er goed voor te gaan zitten. Dan begin ik met vertellen.

Wanneer iemand mij naar mijn levensloop vraagt, dan zou ik dat in één lange zin kunnen vangen: ik was een jongen die man werd, die studeerde, die in de oorlog het een en ander deed in het verzet, die onderdook en weer opdook, die een meisje tegenkwam en trouwde, die kinderen kreeg, die in de loop van 37 jaar een paar banen had als leraar aardrijkskunde en geschiedenis, die drie jaar in Suriname woonde, die grootvader werd, die met pensioen ging, die toen met zijn vrouw in een camper door Europa reisde, die haar verzorgde tot ze overleed en die nu, bijna honderd jaar oud, alleen in een appartement woont. Maar dat leven hangt wel samen met de wereld om ons heen: de plek waar je wordt geboren, de cultuur, de sociale groep. En dan is er nog de historische context: de oorlogen, de crises, de tijden van welvaart, het politieke ver-

loop, de technische ontwikkelingen. Dat alles vormt de geografische en de historische achtergrond van iemands leven. Dus als iemand mij vraagt mijn levensverhaal te vertellen, dan heb ik aan één zin niet genoeg.

Ik herinner me heel veel details, al weet ik dat ik ook veel vergeten moet zijn, en soms zijn er dingen die ik me niet goed meer kan herinneren. Ik heb ingevuld, geselecteerd en bijge maakt, zoals een mens dat met zijn herinneringen doet. Een mens ontwikkelt in de loop van zijn leven opvattingen, manieren om tegen gebeurtenissen en het eigen leven aan te kijken. Herinneringen worden daardoor onherroepelijk gekleurd. Herinneren is meer dan vasthouden aan wat er gebeurd is, een menselijk geheugen is iets anders dan een harde schijf. Ik ben mij er goed van bewust dat wat ik mij nu herinner het resultaat is van bijna honderd jaar opnemen, vergeten en bewerken. Een soort van imaginair kunstwerk – of zo je wilt een knutselwerk – waarmee ik al die tijd bezig ben geweest, zowel bewust als onbewust. Het zit vanbinnen, daar opereer ik mee, dat beïnvloedt enerzijds mijn denken en voelen en anderzijds mijn handelen. Betrouwbaar? Nee. Authentiek? Ja, dat wel.

Ik ontdekte al vroeg dat je een ‘binnenleven’ en een ‘buitenleven’ kunt onderscheiden, dat die twee samen een eenheid vormen die je dan je leven noemt. Die twee levens overlappen elkaar een heel eind, maar ze hebben beide ook een eigen territorium. De ‘beelden van je buitenleven’ vermengen zich met de ‘beelden van je binnenleven’ en ik ben ervan overtuigd dat het die vermengde beelden zijn die we voor de ‘werkelijkheid’ houden en waarmee we omgaan. Ik kan alleen op mijn geheugen afgaan, en geheugens, dat is bekend, zijn weinig betrouwbaar. De beschrijving van mijn leven is dus de weergave van wat er nog aanwezig is in mijn geheugen. Je zou ook kunnen zeggen: de rest van wat ik niet vergeten ben. Ik kan er rustig van uitgaan dat ik heel veel ben vergeten. Daar heb ik geen grip op. Kwijt is kwijt en ik weet niet waar-

om, als er al een reden is, en waardoor, als er al een oorzaak is. Voor een deel zal vergeten ongetwijfeld functioneel zijn, geef ik daarmee ook vorm aan mijn herinnering. Er zullen ongetwijfeld dingen zijn waaraan ik niet meer wil denken en die daarom niet meer bovenkomen. Sommige dingen zullen met de tijd zijn verloren. Toch heb ik ook veel onthouden. Zo veel, dat er meer verhalen in mijn hoofd blijken te zitten dan in dit boek gaan passen. Ik heb dus keuzes moeten maken. Dat betekent dat een flink aantal gebeurtenissen en mensen die een rol in mijn leven hebben gespeeld onbenoemd zullen blijven. Onbekend maakt onbemind zegt het spreekwoord, maar weet dat deze onbeschreven herinneringen bij mij zeer zeker wel bekend zijn en daarmee evenzeer door mij gekoesterd worden.

Allemaal zijn we schakels tussen het verleden en de toekomst. Alles wat zich in een leven afspeelt, beweegt zich langs de dimensie van tijd. In het brein gebeurt dat in twee richtingen. Er is de reële tijd van het gebeuren. We proberen, in ons handelen, te reageren op het gebeuren, erop te anticiperen en er invloed op uit te oefenen. Dat geldt voor alles wat we doen, of het nu gaat om triviale dingen als tandenpoetsen en boterhammen smeren, of om de grote besluiten in ons leven. We denken méé met de tijd.

En er is de tijd die de andere kant uit gaat, de tijd van het herinneren. In de herinnering beschikken we over het vermogen heen en weer te gaan in de tijd, sprongen te maken, terug te keren. Wie een lang leven heeft geleid en wiens geheugen nog intact is, beschikt over een lange tijdlijn om langs heen en weer te schuiven, verbanden te leggen, om even ergens bij stil te staan. Ik zweef nu vrij door alle tijd die ik mij herinner; ik kan van achter naar voor door dat geheugen lopen. Maar ik kan ook zonder meer een sprong maken, naar elke gebeurtenis, elk tijdstip dat ik maar wil. Ik kan zelfs terugkomen naar de stoel waarin ik zit, in het hier en nu. Ik ben de verteller van

mijn leven, die weet hoe het verderging en die weet wat eraan vooraf is gegaan. Dat dit mogelijk is, dat we ook nog doen alsof het doodgewoon is om ons in gedachten terug te plaatsen in het verleden, is voor mij een bron van blijvende verbazing.

Maar dat gaat allemaal niet zomaar. Ik blijf tegelijkertijd weten dat ik in mijn honderdste levensjaar zit en dat ik van daaruit vertel. En dat niet alleen. Er is een prijs. Wie herinneringen ophaalt, activeert die herinneringen, zo werken menselijke hersens. Aan de herinnerde feiten zitten ook de bijbehorende emoties vast en die manifesteren zich nu. Soms is dat lastig, onbehaaglijk, of doet het me verdriet. Nadat ik begonnen ben mijn levensverhaal op te schrijven, heb ik een aantal slapeloze nachtelijke uren doorgebracht, waarbij ik letterlijk gewekt werd door oude emoties die blijkbaar boven kwamen naar aanleiding van mijn schrijven.

Ook herinnerde ik me nog heel goed de fysieke kant van die emoties. In mijn geheugen zit dat nog, terwijl mijn oude lichaam allang niet meer in staat is tot diezelfde fysieke reacties. Er waren plekken in mijn geheugen waar ik weinig kwam, omdat ik dat liever niet deed. Daarin is verandering gekomen toen ik besloot mijn verhaal te vertellen. Ik heb aandacht moeten besteden aan herinneringen waar ik in jaren niet naar had omgekeken, maar die mij wel hebben gevormd. Die mij gemaakt hebben tot wie ik ben. Uiteindelijk ben ik wat ik me van mezelf herinner.

Rood en blauw

Ik neem een grote stap terug in de tijd, naar de vroege levens van de mensen die mijn ouders werden. Terwijl de Eerste Wereldoorlog in volle gang was en men het Duitse geschut kon horen, ontmoetten mijn vader en moeder elkaar op een Rotterdamse hbs, waar ze allebei viool speelden in het schoolorkestje. De school vierde in 1913 een lustrum. Daar hoorde een bal bij en een uitvoering van het schoolorkest. Voor dat laatste viel de keus op *Eine kleine Nachtmusik* van Mozart en daarvoor moest de vioolsectie worden uitgebreid. Er werd in de klassen geworven en zo zaten Etie Vleeming en Frits Hisschemöller naast elkaar te repeteren. Ze kenden elkaar niet. Etie was een jaar jonger dan Frits en zat een klas lager, maar ze werden al gauw een stel. Ik vermoed dat mijn vader razend trots was op de donkere schoonheid die mijn moeder toen was en dat hij zijn verovering niet onder stoelen of banken stak. Mijn moeder, een schoolmeisje van zestien jaar, moest bij de directeur komen. ‘Weten je ouders hiervan?’ Ja, dat wisten ze. In dat geval mocht het. Zo ging dat toen. Het is mij trots door moeder verteld.

Frits was zeventien en wat volgde was een lange verloving, want ze trouwden pas in 1919. Frits moest nu eenmaal eerst zijn eindexamen van de hbs halen en is daarna chemie gaan studeren in Delft, waar hij is afgestudeerd als chemisch ingenieur. Pas toen hij daar aan de Technische Hoogeschool (destijds nog met dubbel o) een assistentenbaan kreeg, konden

ze naar het stadhuis. Ze huurden eerst een klein huisje in Rotterdam, waar ik in 1922 werd geboren, en daarna verhuisden we naar Delft. Mijn ouders hebben altijd een zwak voor *Eine kleine Nachtmusik* gehouden. Ze hadden hun leven lang een fluitje naar elkaar dat bestond uit de drie beginnoten. En toen ze, veel later, een moderne, elektrische grammofoon kochten, was de eerste plaat, jawel... Als je daaruit afleidt dat ze een lang en goed huwelijk gehad moeten hebben, dan beaam ik dat zonder meer. Wel hadden ze heel verschillende achtergronden.

De Hisschemöllers kwamen uit de omgeving van Osna-brück. Daar loopt een beekje, de Hische, waar een molen moet hebben gestaan, en de molenaar daarvan zal in plaatselijk dialect de ‘Hischemöller’ geweest zijn. Nog altijd wonen daar Hischemöllers (die tweede s moet er door een Nederlandse ambtenaar, die moeite had met de naam, aan toegevoegd zijn). De vader van mijn vader, mijn opa Hisschemöller, had zijn plek in middenstandskringen in Rotterdam, en werd aan het eind van de Eerste Wereldoorlog zeer welgesteld toen kolen, die uit Engeland geïmporteerd moesten worden, zeer schaars en daarmee heel erg duur werden. Het lag in de aard der dingen dat mijn opa zijn zoon naar de hbs stuurde: die jongen moest verder omhoogklimmen op de maatschappelijke ladder. Dat heeft hij ook gedaan: in een paar generaties van Duitse plattelandsmolenaars, via een oorlogswinstmakende kolenhandel naar de directeur van het Keramisch Instituut TNO in Gouda, dat is toch iets.

De vader van mijn moeder, mijn opa Vleeming, stamde uit een uiterst eenvoudig landarbeidersmilieu in de Achterhoek. Hij ging naar de kweekschool, werd schoolmeester, ging werken op een openbare school in Rotterdam en klom daar ook nog op tot schoolhoofd. Voor meisjes uit de arbeidersstand was dat geen begaanbare weg. Er waren maar weinig die een opleiding mochten volgen, zodat het boven je stand trouwen

zo ongeveer de enige manier was om vanuit de arbeidersklasse op te klimmen. Kleuterjuf, dat kon nog net, verpleegkundige worden ook, of je liet je opleiden tot vroedvrouw, zoals mijn oma deed. Rotterdam had een zeer bijdetijdse vroedvrouwenopleiding, waar de laatste ideeën over hygiëne werden bijgebracht.

En zo leefde in de late jaren negentig van de negentiende eeuw in Rotterdam een werkend echtpaar dat Vleeming heette, hij schoolhoofd en zij vroedvrouw met een volksp praktijk. Beiden werden geconfronteerd met de snelheid waarmee Rotterdam zich ontwikkelde: armoede, sloppenwijken, drankzucht, prostitutie, kinderverwaarlozing, criminaliteit. Ze gingen er samen mee aan de slag, hij op school, oma bij de schippersgezinnen. Oma was heel trots op de moderne opleiding die ze had gehad, gaf af op ouderwetse bakkers, die niets wisten van moderne hygiëne. Ook weet ik nog dat opa bij het eten altijd het vlees sneed, want oma mocht niet het risico lopen haar handen, die ze bij een bevalling hard nodig had, te beschadigen. Opa stond trouwens vaker in de keuken, zeker als zijn vrouw weg was naar een bevalling, vaak achter op de fiets van de schipper, de verlostas op schoot, een kind 'halen' in krappe, slecht verlichte kajuitjes in een van de binnenhavens. Ik weet dat nog allemaal, ook de drukte van het vrachtverkeer door de Rotterdamse straten. Er was toen veel vervoer over de straten, van het ene schip naar het andere. Dat ging met lage karren, sleperskarren, die werden getrokken door twee zware Belgische paarden, die stapvoets door Rotterdam reden. Dit was een totaal ander Rotterdam dan nu.

Wat opa en oma Vleeming samen konden doen, deden ze samen. Behalve dat ze ieder hun eigen beroep uitoefenden en overtuigd socialist werden, richtten ze zich allebei op drankbestrijding. 'Rood' dus, de kleur van het socialisme, en 'blauw', van de blauwe knoop. Mensen 'van de blauwe knoop' dronken geen alcohol en droegen een blauw insigne om te la-

ten zien dat ze zich inzetten tegen drankmisbruik. Opa en oma Vleeming waren dus geheelonthouders en sloten zich aan bij de IOGT, de Internationale Orde van Goede Tempeliers. Dat was een van oorsprong Amerikaanse organisatie die probeerde alcoholisten uit hun drinkpatroon te krijgen door heel nauwe persoonlijke banden te leggen, met toepassing van vrijmetselaarachtige rituelen. Mijn grootvader werd een soort plaatselijke voorzitter in een Rotterdamse 'loge', klom binnen de organisatie op tot landelijke voorzitter en bleef dat vele tientallen jaren. Dat kreeg bekendheid en ergens in de jaren twintig van de twintigste eeuw verzocht het Rotterdamse gemeentebestuur hem in dienst van de gemeente een consultatiebureau voor alcoholisme op te richten. Hij nam ontslag als onderwijzer en zocht een groter huis. Daar op de bovenverdieping was een extra logeerkamer. Dat werd het kantoor van opa. Daarnaast was een klein kamertje, daar zat een typiste met een schrijfmachine en een telefoon. Dat was het hele consultatiebureau.

Zo heb ik het als kind gekend als ik bij oma en opa Vleeming logeerde. Geregeld werd er aan de deur gebeld en dan stond daar iemand, meestal een man, die binnenkwam, de trap op ging en in opa's kamer verdween. Zijn patiënten hadden diep ontzag voor hem. Hij had een doordringende stem en articuleerde duidelijk, zoals een schoolmeester dat doet. En met zijn ogen keek hij door alles en iedereen heen. Ik weet dat hij zich zeer verantwoordelijk voor zijn patiënten voelde en ze daar ook naar behandelde. We zouden hen nu vermoedelijk 'cliënten' noemen, vanuit dat marktdenken van tegenwoordig, maar dat waren ze voor hem niet. Hij bewees hen geen diensten, hij verleende geen 'service'; hij 'behandelde' ze en daar ging het om. Ze 'patiënt' te noemen was het begin van zijn therapie, daarmee bepaalde hij hun positie ten aanzien van hun 'kwaal'. Wie ziek is kan genezen worden, dat gaf hoop. Hij vertelde er nooit veel over, want hij vond dat hij zwijgplicht had, zoals een

arts dat ook heeft. Opa was op dit terrein volledig autodidact. Hij had overal contacten, met artsen, met de politie, met de reclassering, om maar wat te noemen. Intussen gaf hij leiding aan de Nederlandse IOGT, bezocht internationale congressen en reisde daarvoor door heel Europa.

Opa en oma Vleeming klommen op naar de middenstand, maar verloochenden hun afkomst nooit. Opa en oma Hisschemöller kwamen allebei uit de middenstand. Opa Hisschemöller kwam als ‘oorlogswinstmaker’ (doorgaans denigrerend gebruikt) als een rijk man uit de Eerste Wereldoorlog. Hij kocht een groot huis in Kralingen en liet dat ‘rijk’ inrichten, protserig en heel erg duur. Er kwam een pianola met honderden muziekrollen en, ook nieuw, een grammofoon met schellakplaten, waaronder veel van de Italiaanse tenor Enrico Caruso. Hij kocht een Harley-Davidson, ook toen al een prestigeobject, en een leren motorjas en reed daarmee rond. Ik kan me hem ook zo nog herinneren. Hij nam een Duits dienstmeisje in huis, een van de vele duizenden die door hongersnood uit het naoorlogse, geruïneerde en verpauperde Duitsland werden verdreven en in de jaren twintig van de twintigste eeuw de wijk namen naar het rijke Nederland. Hij werd verliefd op haar, begon een verhouding en toen zette mijn oma het stel de deur uit. Dat liep uit op een scheiding van tafel en bed, het huis in Kralingen werd verkocht, de inboedel verdeeld. Oma weigerde officieel te scheiden. Ze was een diepgelovige protestantse vrouw die zei: ‘Wat God heeft verenigd, zal de mens niet scheiden.’ Maar ze zei ook: ‘Ik laat me de kroon niet van het hoofd stoten.’ Pas bijna vijftig jaar later gaf ze toe en noemde ze zich van toen af aan mevrouw Gutling. Dus ik heb haar als kind altijd gekend als oma Hisschemöller en in mijn gedachten is ze dat gewoon gebleven. Opa verdween met ‘tante Dora’ (zo noemde ik haar) naar Brussel en later naar Antwerpen, om daar de rest van zijn leven te rentenieren, want in België waren de belastingen lager. Soms kwam hij naar zijn

kinderen in Nederland, dus ik heb hem wel gekend. Voor mij was hij die opa van wie ik altijd wat voor mijn spaarpot kreeg. Heel zijn leven draaide blijkbaar om geld, ook zijn genegenheid voor zijn oudste kleinzoon uitte zich via mijn spaarpot. Ik ben later, tijdens de Tweede Wereldoorlog, op bezoek geweest in Antwerpen. Daar kwam ik binnen in een huis dat zo als voorbeeld van het fin de siècle naar een museum overgebracht had kunnen worden. Zijn smaak had zich rond de eeuwwisseling gevormd en die stijl had hij meegesleept uit het wrak van zijn huwelijk. Oma had de mooie dingen meegenomen, dus opa hield de overvloedige kitsch over. Zij kocht een huis in Voorburg, waar ze ging wonen met haar dochter, mijn tante Mies. Uit werken hoefde oma niet, het familiekapitaal volstond voor een sober, keurig bestaan. Toen tante Mies in 1973 overleed, liet ze een erfenis na van één miljoen gulden. Mijn moeder was geschokt over zo'n schriel leven met zo veel geld.

Mijn ouders trouwden dus in het voorjaar van 1919, ongeveer een half jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Het was een woelige tijd. In Rusland was twee jaar eerder de revolutie uitgebroken en Duitsland werd getroffen door honger, opstand, een poging tot revolutie en chaos. De net getrouwde Etie en Frits moeten erdoor aangegrepen zijn.

In 1918, terwijl Rusland op zijn kop stond en de geallieerden net de loopgraven uit waren om Duitsland eindelijk te verslaan, had Pieter Jelles Troelstra een rede in de Tweede Kamer gehouden waarin hij opriep tot verandering, tot een vreedzame revolutie en tot vorming van arbeidersraden, volgens werkelijke democratische en socialistische beginselen. De rede van Troelstra sloeg in als een bom. De socialistische beweging in Nederland was totaal verdeeld. Daartegenover ontstond er een half spontane, half door de regering geregisseerde beweging rond koningin Wilhelmina en prinses Juliana. Rood en oranje stonden onverzoenlijk tegenover

elkaar. Een voorbeeld daarvan waren de twee pal achter elkaar liggende feestdagen: 30 april, de verjaardag van prinses Juliana, en 1 mei, de belangrijkste dag van het jaar voor de 'rooien'. De orangisten zongen zwaaiend met oranje vlaggetjes: 'Oranje boven, leve de Willemien. Weg met alle socialen, leve de Willemien!' Terwijl de socialisten de volgende dag met rode vaandels liepen en de 'Internationale' zongen.

In die situatie, in dat tumult, begonnen vader en moeder aan hun huwelijk en moesten ze proberen ook politiek samen tot consensus te komen, zoals een jong echtpaar dat nu eenmaal doorgaans probeert. Hun uitgangspunten waren verschillend. Vader kwam uit dat burgerlijke milieu, met weinig belangstelling voor politiek. Moeder kwam uit een rood en blauw nest. Toen ik kon lezen, snuffelde ik stiekem in de boekenkasten in de woonkamer en in vaders studeerkamer. Ik vond dingen die ik niet kon plaatsen in het beeld dat ik als kind van mijn vader en mijn moeder had. Ik vond een opmerkelijk idealistisch en optimistisch boek over het nieuwe Sovjet-Rusland, waarin jonge mensen opgeroepen werden om daarnaartoe te gaan en van daaruit mee te werken aan een nieuwe wereldorde, op socialistische grondslag. Ik heb daar bij moeder een keer naar gevraagd en ze vertelde, kort en een andere kant op kijkend (dat deed ze als ze zich ongemakkelijk voelde), dat vader en moeder ooit overwogen hadden, hij als pas afgestudeerd chemisch deskundige, naar de Sovjet-Unie te gaan en daar hun diensten aan te bieden. En, natuurlijk, dat het er niet van gekomen was, dat ze die lijn niet doorgetrokken hadden. En dat ze daar nu, ook vanzelfsprekend, heel blij om waren.

Ik denk dat vader en moeder, diep onder de indruk van wat er in Nederland en daarbuiten gebeurde, zich lieten meeslepen in die woelige tijd. Maar na die paar linkse jaren in het begin van hun huwelijk, koos vader voor een fatsoenlijke variant van het kapitalisme-liberalisme, zonder ooit verder politiek actief te worden. Hij was een door en door integer

man, met hoge morele principes. Geld was wel zijn leven lang belangrijk voor hem, maar hij had te veel goede smaak en hij was te fatsoenlijk om daarin door te slaan. Veel later, toen ik een jongeman was, heeft vader tegenover mij het bekende gezegde aangehaald: ‘Wie twintig is en geen socialist, heeft geen hart; wie veertig is en nog altijd socialist, heeft geen hersens.’ Hij heeft het niet zelf verzonnen, maar hij zei het vol overtuiging en gebruikte het tegen mijn socialistische opvattingen. Moeder had als oudste dochter ook bezwaren gekregen tegen ouders die zo sociaal en politiek bewogen waren en daarbij ook nog allebei werkten. In haar ogen hadden ze hun kinderen daarmee tekortgedaan. Ze had zich voorgenomen om daar anders mee om te gaan als ze kinderen zou krijgen. Dat betekende dus geen grote sociale en politieke activiteiten in huis. Toen ze trouwden, werd ze bewust huisvrouw. Ze was daar trots op, beschouwde het als een beroep en vulde dat ook in op formulieren. Een ambtenaar streepte dan ‘huisvrouw’ door en verving het door ‘geen’. Zij werd daar heel boos om, voor haar was dat huisvrouwschap gelijkwaardig aan wat haar man deed. Ze was wel heel trots op hem, ook omdat dat haar tot ‘mevrouw’ maakte en dat gestegen prestige liet ze zich graag aanleunen. Zo ontwikkelde ze zich tot de mevrouw Hisschemöller die ik gekend heb, de mevrouw die mensen in dienst had en zelf nooit voor anderen zou hoeven werken.